

Saaremaa Ühisgümnaasium

Värava talu matkarajad

Uurimistöö

Autor: Taavi Haandi

Juhendaja: Aado Haandi

Kuressaares 2002

ANNOTATISOON

Saaremaa Ühisgümnaasium

Töö pealkiri Värava talu matkarajad	
Kuu ja aasta 20 mai 2002	Lehekülgede arv 31
Referaat Töö sisuks on Värava talu neli matkarada. Need matkarajad on tehtud läbi Selgase, Abula, Karujärve, Kuremetsa, Odalätsi, Pidula, Rahtla ja Jauni külade. Iga matkarada on kantud kaardile ja külastatavaid objekte on kirjeldatud.	
Võtmesõnad : Matkarajad, Lääne-Saaremaa ajalugu, loodus ja vaatamisväärsused	
Töö autor : Taavi Haandi	allkiri:
Kaitsmisele lubatud: Juhendaja: Aado Haandi	allkiri:

SISUKORD

SISUKORD.....	3
SISSEJUHATUS.....	4
1 SELGASE KÜLA– 2 DOLOMIIDIKARJÄÄR.....	5
1 SELGASE – 2 PIDULA – 3 ABULA – 1 SELGASE RING	9
1 SELGASE – 2 KIVIKALMED – 3 KALJA KURISU – 4 JAUNI – 5 RAHTLA – 6 ABULA – 1 SELGASE RING	13
1 SELGASE – 2 KARUJÄRVE SÕJAVÄEBAAS (DEJEVO) – 3 KARUJÄRV – 4 SUURE TÕLLU KERISEKIVI – 5 KUREMETSÄ – 6 ODALÄTSI ALLIKAD – 7 PIDULA KALAKASVANDUS – 8 PIDULA MÕIS JA PARK – 9 ABULA – 1 SELGASE RING	19
KOKKUVÕTE.....	27
KASUTATUD KIRJANDUS	28
LISAD	29

Sissejuhatus

Tegemist on tööga, mis koosneb 4 matkaraja kirjeldusest. Need rajad algavad ja lõpevad kõik ühes kohas – Selgasel Värava talus.

Valisin selle teema seetõttu, et meil on oma perega maal tegemist turistidega ja et muuta oma majutuspaik atraktiivsemaks, pakkuda turistidele tegevust, siis on vaja midagi sellist, mida teistel pole või on vähe. Ja selleks on oma matkarajad.

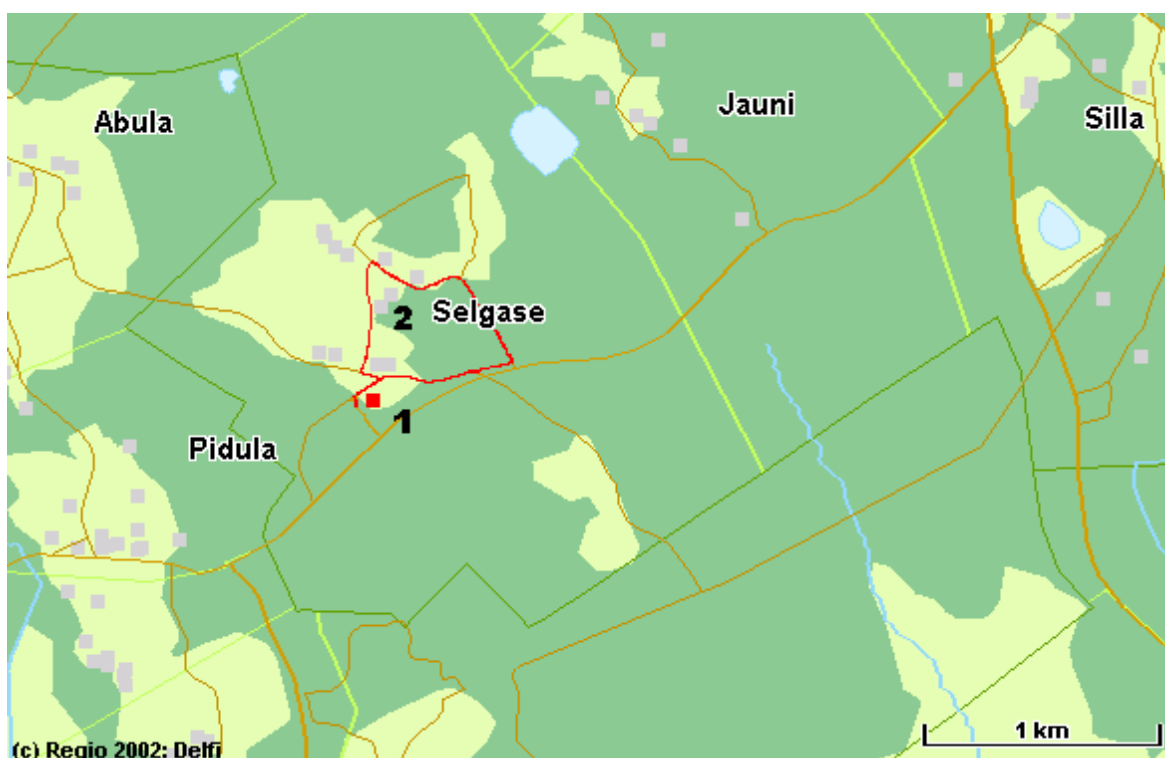
Töö tegemise alfaasis sai marssuudid välja valitud, läbi sõidetud, mõõdetud ja pildistatud.

Töö eesmärk on olla matkaja teejuht ja infoandja. Soovi korral saab ta kirjelduse sellest matkarajast, millele ta suundub, kaasa võtta. See ongi põhjus, miks objektide kirjeldused töös korduvad (Selgase küla lausa neli korda). Pärast kaitsmist võetakse töö lahti ja jagatakse neljaks matkarajaks. Seega ongi tegemist puht praktilist kasutust leidva tööga.

Värava talu. Foto: T.Haandi

1 SELGASE KÜLA– 2 DOLOMIIDIKARJÄÄR

Pikkus: 4 km

Sellel rajal matkaja läbib Selgase küla, nähes praegust talupidamist, mis on suunatud eelkõige enda tarbeks ja näeb ka dolomiidikarjääre, kus kaevandatakse Saaremaa suveniirivalmistajate lemmikkivi. Selgase metsades ja karjamaadel võib kohata palju erinevaid käpalisi. Eriti palju olen näinud harilikku käoraamatut (*gymnadenia conopsea*¹), aga olen näinud ka muid käpalisi. Rohkesti on seeni.

SELGASE KÜLA ASUSTUSAJALOOST.

Kord maganud Saaremaa vägilane Suur Tõll Jäärapeksu mäel, Magamisasendi järgi saanud nime kaks küla: selja poole jäänud Selgase, abude poole Abula. Nii pajatab muistend. Küla nime päritolul on ka teine seletus. Selgase tähendab seljakut, kõrgemat paika, seda liivaluidete järgi, mis algavad küla lähedalt ja jätkuvad Karu ja Kõõru suunas. Selle luitestiku kõrgemat osa on rahvas kutsunud Harjaste mägedeks.

Selgase on iidne küla. Vanim asustusjalg on pärit nooremast kiviajast. Selleks on venekujuline kivikirves, mis leitud Ridiga talu põllult paremalt poolt Rahtla külla minevat teed. Pronksiaja lõpult on pärit mõned kivikalmed, mis asuvad Mustjala—Kihelkonna maantee ja Alasele mineva tee ristmiku lähedal. Neist mõnikümmend meetrit ida pool on noorema rauaaja kivikalme, mida rahvasuu Rootsi kuninga hauaks kutsub. 1922.a. tehti selle kalme arheoloogiline kaevamine. Pidula, Abula, Kõõru, Selgase piirkond oli I aastatuhande

¹ Mari Reitalu “Saaremaa käpalised” voldik Kuressaare 2001

lõpul e.m.a. - meie ajaarvamise alguses üks tähtsamaid Loode-Saaremaa asustuskeskusi. Mitu varasemasse ja vanemasse rauaaega kuuluvat kivikalmet asub Pidula ja Selgase küla vahel Vareliku metsas. Samast piirkonnast on välja selgitatud ka ajaarvamise vahetuse aegsed põllud.

Selgase on üks neid paiku, kus levivad kerged mullad, mis primitiivsete maanharimisvahenditega kõige kergemini saaki annavad. Sellest ka põlluharimise ja asustuse pikk traditsioon, Selgasel nagu ka teistes ümbruskonna külates on aga silmatorkavalt suur olnud teiste elatusalade osatähtsus. Need olid tõrva- ja lubjapõletamine, puutööndus. Sellest annavad tunnistust mitmed endiste lubja- ja tõrvaahjude jäänused.

Erinevatel aegadel on Selgasel elanud erinev arv inimesi. Tihti on küla tühjenenud sõja ja katku tagajärjel.

1572 loodi Selgase mõis. Nimelt läänistas hertsog Magnus 1572.a. Diedrich von Essenile meeslääniõiguse järgi Pidula vakusest Selgase (saksa keeles kirjutatud ka Selliel, Selli, Zellie) külast 3 tühja adramaad ja kaks üksjalga ning Abula vakusest Rahtla (Rachtel) külast 1 üksjala, millistest maadest kujuneski Selgase mõis. 1690.a. tagastati Selgase, kuid taastati Essenitele 1730.a. 1737. aastal müüs Diedrich von Essen Selgase mõisa maanõunik Mathias Chr. Stakelbergile, kes ühendas ostu Pidula mõisaga. Pidula mõis ja sellega koos endise Selgase mõisa maad läksid, abielusidemetete tõttu 1787.a. Tollidele. Essenid loevad Selgaset oma algkoduks. 10. augustil 2002 pannakse endise Essenite mõisa õuele mälestuskivi.

1860. aastate lõpul, eriti pärast 1868.a. viljaikaldust lisandus Selgase küla traditsioonilistele tegevusaladele veel üks - suvine töөлkäimine mandri mõisates. Peamiseks tööks sai kraavikaevamine. See tegevusala püsis ka 20. saj. algul. Talude päriseksostmine algas 19. saj. 70. aastatel Mustjala riigimõisa maadel ja lõppes 20. saj. algul Pidula mõisale kuuluvate maadega. Kohtade päriseksostmise järgset aega kuni 30. aastate lõpuni võib pidada Selgase küla hiilgeajaks. Elati küll suhteliselt vaeselt ja lisa tuli teenida ka kodust kaugemal, ometi oli külas 28 suitsu, kõigil oma katus pea kohal ja tühja kõhtu ei kannatanud keegi. Need pered olid järgmised: kaks Võismat, Alase, Välja, kaks Kaldat, Värava, Peetri, Kaigu, Mihkli, Saadu Paadegu, Männigu, Jaagu, Liuma, Riina, Juhani, Kopli, Adri, Alliga, Jurna, Ridiga, Lepa, Toompuu, Kõnnu, Metsa, Allivare, Miiligu. Talude kruntimine toimus Selgasel 30. aastate keskpaiku. Enne sõda töötas Selgasel ka lauavabrik, mis oli tol ajal Mustjala valla ainus tööstusettevõte. Sõjajärgsel ajal on Selgasel hulk aastaid dolomiiti murtud. Paraku on endised karjäärid jäänud tõeliseks kuumaastikuks.[enimksutatav suveniirikivi]

Kuni 1646. aastani kuulus Selgase Kihelkonna kirikukihelkonda. Nimetatud aastal sai Mustjala oma pastori ja muutus iseseisvaks kirikukihelkonnaks, mille koosseisu läks ka Selgase küla. Kihelkondade piir läks Mustjala - Kihelkonna maanteelt piki Abula külla minevat teed. Hiljem, mõisavaldade moodustamise järel, ehitati ristmikule ka värav, mida sihiväravaks kutsuti. Sihiväravast Pidula poole jäänud ja rajatiselt ka nime saanud Värava talu kuulus Kihelkonna, ülejäänud küla Mustjala kiriku koguduse juurde.

Kui 1784.a. patendi alusel loodi külakoolid, siis tehti üks neist ka Selgasele. Mis aastal kool loodi, pole täpselt teadagi ent 1817. a. õppisid Selgase külakoolis Selgase ja Jauni lapsed ning koolmeistriks oli Jurna Mats. 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul õppisid Selgase lapsed Maeva külakoolis. 1923.a. alustas tööd 4- klassiline Pidula algkool, mis hiljem muudeti 6-klassiliseks. Maeva kool jäi selle avamisega seisma ja Selgase lapsed hakkasid koolis käima Pidulas.

Selgase külast on üles kirjutatud ka kenake hulk rahvaluulet. Peeter Süda on kirja pannud Kõnnu Kaarli nooriku Mari hukkamise ja Reo Risu tekkeloo. Pulmakombeid ja laule on üles kirjutatud Jaagult pärit Reet Nõmmelt. Terve Mustjala kihelkonna tuntumaid rahvalaulikuid on olnud Rahtla külas sündinud, 1858. a. Selgase Peetri Taavitiga abiellunud Reet Kaju. Tema pojatütar Leen Peru, samuti tuntud laulik, on oma vanaema meenutanud: "Ta laulas palju laule. Meil naised kedrasid peaaegu iga õhta tule otsa all ja laulasid. Siis tulid Pidula Toll ja Kõnnu Sass [endised Pidula ja Kõnnu mõisnikud] sinna sisse kuulama ja laule kirjutama. Vanad naised laulsid ja saksad käisid sageli seal kuulamas." 70. aastate lõpus on hulk murdesõnu ja -väljendeid üles kirjutatud Väravalt Alviine Haandilt. Sõjajärgsel ajal on küla elanikkond pidevalt vähenenud ja vananenud, eriti intensiivselt 60.-70. aastatest alates.²

Praegu elatakse aastaringselt vaid neljas peres, püsielanikke on kaheksa, suvine elnaike arv on hoopis suurem.

DOLOMIIT

1. Trigonaalses süngoonias kristalliseerinud romboedrilise kristallikujuga mineraal, $\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$; kõvadus 3,5 – 4, tihedus 2,8 – 2,9 Mg/m^3 , värvus valge, hall või kollakas, harvemini roosakas või pruunikas. Et magneesiumi ja raua ionraadiused on lähedased, leidub looduses rohkesti dolomiidi ja ferrodolomiidi ($\text{CaFe}(\text{CO}_3)_2$) siirdevorme; üht neist nimetatakse ankeriidiks ($\text{Ca}(\text{Fe}, \text{Mg})[\text{CO}_3]$).

---

² Aado Haandi "Selgase küla ajalugu" käsikiri 1990

2. kivim, mille peamine koostisosa on samanimeline mineraal. Eestis leidub seda kivimit rohkesti (tuntuim Kaarma dolomiit). – Dolomiit on saanud nime prantsuse mineraloogi D. de Dolomieu (1750 - 1801) järgi.³

Kaugused Värava talust:

Suur karjäär: 0,6 km

Väike karjäär: 1,9 km

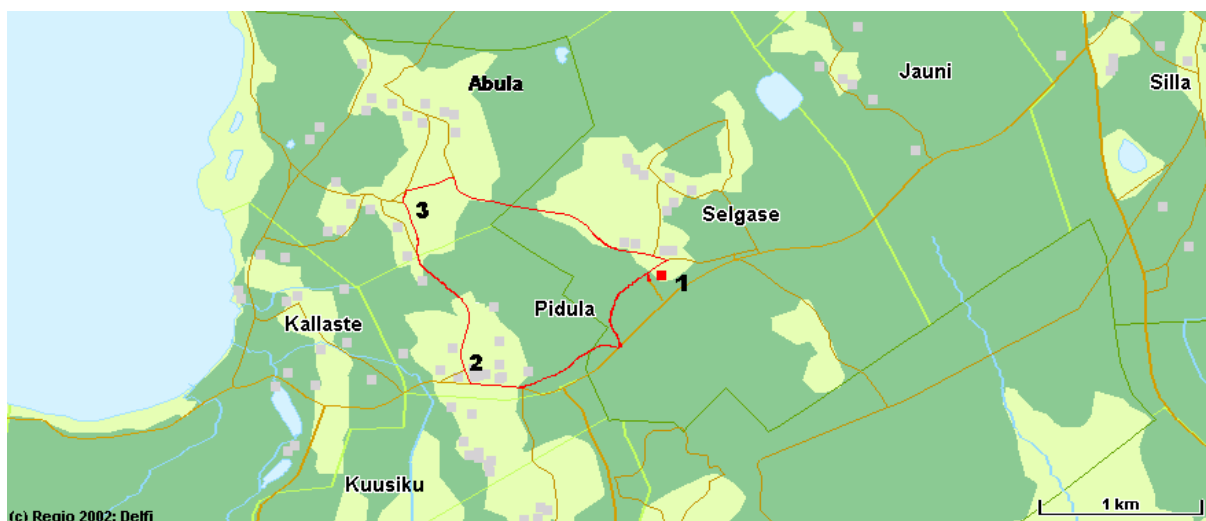
Selgase küla dolomiidikariäär. Foto: T. Haandi

---

³ ENE 2 Tallinn "Valgus" 1987

1 SELGASE – 2 PIDULA – 3 ABULA – 1 SELGASE RING

Pikkus 6,4 km

Selle raja läbija tutvub Selgase ja Pidula küladega, näeb Pidula mõisa ja mõisaparki ning riivamisi Abula küla. Tee peal võib matkaja kohata ka jumalakäppa (*Orchis mascula*⁴) ning näha ka muid käpalisi.

SELGASE KÜLA ASUSTUSAJALOOST.

Kord maganud Saaremaa vägilane Suur Tõll Jäärapeksu mäel, Magamisasendi järgi saanud nime kaks küla: selja poole jäänud Selgase, abude poole Abula. Nii pajatab muistend. Küla nime päritolul on ka teine seletus. Selgase tähendab seljakut, kõrgemat paika, seda liivaluidete järgi, mis algavad küla lähedalt ja jätkuvad Karu ja Kõõru suunas. Selle luitestiku kõrgemat osa on rahvas kutsunud Harjaste mägedeks.

Selgase on iidne küla. Vanim asustusjalg on pärit nooremast kiviajast. Selleks on venekujuline kivikirves, mis leitud Ridiga talu põllult paremalt poolt Rahtla külla minevat teed. Pronksiaja lõpult on pärit mõned kivikalmed, mis asuvad Mustjala—Kihelkonna maantee ja Alasele mineva tee ristmiku lähedal. Neist mõnikümmend meetrit ida pool on noorema rauaaja kivikalme, mida rahvasuu Rootsi kuninga hauaks kutsub. 1922.a. tehti selle kalme arheoloogiline kaevamine. Pidula, Abula, Kõõru, Selgase piirkond oli I aastatuhande lõpul e.m.a. - meie ajaarvamise alguses üks tähtsamaid Loode-Saaremaa asustuskeskusi. Mitu varasemasse ja vanemasse rauaega kuuluvat kivikalmet asub Pidula ja Selgase küla vahel Vareliku metsas. Samast piirkonnast on välja selgitatud ka ajaarvamise vahetuse aegsed põllud.

Selgase on üks neid paiku, kus levivad kerged mullad, mis primitiivsete maanharimisvahenditega kõige kergemini saaki annavad. Sellest ka põlluharimise ja asustuse pikk traditsioon, Selgasel nagu ka teistes ümbruskonna küldes on aga silmatorkavalt suur

olnud teiste elatusalade osatähtsus. Need olid tõrva- ja lubjapõletamine, puutööndus. Sellest annavad tunnistust mitmed endiste lubja- ja tõrvaahjude jäänused.

Erinevatel aegadel on Selgasel elanud erinev arv inimesi. Tihti on küla tühjenenud sõja ja katku tagajärjel.

1572 loodi Selgase mõis. Nimelt läänistas hertsog Magnus 1572.a. Diedrich von Essenile meeslääniõiguse järgi Pidula vakusest Selgase (saksa keeles kirjutatud ka Selliel, Selli, Zellie) külast 3 tühja adramaad ja kaks üksjalga ning Abula vakusest Rahtla (Rachtel) külast 1 üksjala, millistest maadest kujuneski Selgase mõis. 1690.a. tagastati Selgase, kuid taastati Essenitele 1730.a. 1737. aastal müüs Diedrich von Essen Selgase mõisa maanõunik Mathias Chr. Stakelbergile, kes ühendas ostu Pidula mõisaga. Pidula mõis Ja sellega koos endise Selgase mõisa maad läksid, abielusidemetete tõttu 1787.a. Tollidele. Essenid loevad Selgaset oma algkoduks. 10. augustil 2002 pannakse endise Essenite mõisa õuele mälestuskivi.

1860. aastate lõpul, eriti pärast 1868.a. viljaikaldust lisandus Selgase küla traditsioonilistele tegevusaladele veel üks - suvine töөлkäimine mandri mõisates. Peamiseks tööks sai kraavikaevamine. See tegevusala püsis ka 20. saj. algul. Talude päriksostmine algas 19. saj. 70. aastatel Mustjala riigimõisa maadel ja lõppes 20. saj. algul Pidula mõisale kuuluvate maadega. Kohtade päriksostmise järgset aega kuni 30. aastate lõpuni võib pidada Selgase küla hiilgeajaks. Elati küll suhteliselt vaeselt ja lisa tuli teenida ka kodust kaugemal, ometi oli külas 28 suitsu, kõigil oma katus pea kohal ja tühja kõhtu ei kannatanud keegi. Need pered olid järgmised: kaks Võismat, Alase, Välja, kaks Kaldat, Värava, Peetri, Kaigu, Mihkli, Saadu Paadegu, Männigu, Jaagu, Liuma, Riina, Juhani, Kopli, Adri, Alliga, Jurna, Ridiga, Lepa, Toompuu, Kõnnu, Metsa, Allivare, Miiligu. Talude kruntimine toimus Selgasel 30. aastate keskpaiku. Enne sõda töötas Selgasel ka lauavabrik, mis oli tol ajal Mustjala valla ainus tööstusettevõte. Sõjajärgsel ajal on Selgasel hulk aastaid dolomiiti murtud. Paraku on endised karjäärid jäänud tõeliseks kuumaastikuks.[enimksutatav suveniirikivi]

Kuni 1646. aastani kuulus Selgase Kihelkonna kirikukihelkonda. Nimetatud aastal sai Mustjala oma pastori ja muutus iseseisvaks kirikukihelkonnaks, mille koosseisu läks ka Selgase küla Kihelkondade piir läks Mustjala - Kihelkonna maanteelt piki Abula külla minevat teed. Hiljem, mõisavaldade moodustamise järel, ehitati ristmikule ka värav, mida sihiväravaks kutsuti. Sihiväravast Pidula poole jäänud ja rajatiselt ka nime saanud Värava talu kuulus Kihelkonna, ülejäänud küla Mustjala kiriku koguduse juurde.

---

⁴ Mari Reitalu "Saaremaa käpalised" voldik Kuressaare 2001

Kui 1784.a. patendi alusel loodi külakoolid, siis tehti üks neist ka Selgasele. Mis aastal kool loodi, pole täpselt teadagi ent 1817. a. õppisid Selgase külakoolis Selgase ja Jauni lapsed ning koolmeistriks oli Jurna Mats. 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul õppisid Selgase lapsed Maeva külakoolis. 1923.a. alustas tööd 4- klassiline Pidula algkool, mis hiljem muudeti 6-klassiliseks. Maeva kool jäi selle avamisega seisma ja Selgase lapsed hakkasid koolis käima Pidulas.

Selgase külast on üles kirjutatud ka kenake hulk rahvaluulet. Peeter Süda on kirja pannud Kõnnu Kaarli nooriku Mari hukkamise ja Reo Risu tekkeloo. Pulmakombeid ja laule on üles kirjutatud Jaagult pärit Reet Nõmmelt. Terve Mustjala kihelkonna tuntumaid rahvalaulikuid on olnud Rahtla külas sündinud, 1858. a. Selgase Peetri Taavitiga abiellunud Reet Kaju. Tema pojatütar Leen Peru, samuti tuntud laulik, on oma vanaema meenutanud: "Ta laulas palju laule. Meil naised kedrasid peaaegu iga õhta tule otsa all ja laulasid. Siis tulid Pidula Toll ja Kõnnu Sass [endised Pidula ja Kõnnu mõisnikud] sinna sisse kuulama ja laule kirjutama. Vanad naised laulsid ja saksad käisid sageli seal kuulamas." 70. aastate lõpus on hulk murdesõnu ja -väljendeid üles kirjutatud Väravalt Alviine Haandilt.

Sõjajärgsel ajal on küla elanikkond pidevalt vähenenud ja vananenud, eriti intensiivselt 60.-70. aastatest alates.⁵

Praegu elatakse aastaringselt vaid neljas peres, püsielanikke on kaheksa, suvine elnaike arv on hoopis suurem.

NONNI MÄND (1,3 km)

Mänd jääb Pidula Mustjala tee äärde, 0,5 km Pidula I autobussipeatusest Mustjala poole, 5 m teekatte servast põhja poole.

Mõõtmed: ümbermõõt 2,68 m, kõrgus 10,2 m, võra algus 6 m, võra läbimõõt 9 m. Harude vahel kasvab väike pihlakas. Looduskaitse seisukohast tagasihoidlike mõõtmatega mändi seostatakse rahvapärimestega.⁶

PIDULA KÜLA, MÕIS JA PARK (1,5 km)

Pidula – küla Kihelkonna vallas, Kihelkonnast 11 km kirdes Mustjala mnt. ääres; 70 elanikku (1989). Tagalahte suubuval Pidula ojal (4 km) asub kalakasvandus (vikerforell) ja vana vesiveski (1809, Saarema vanimad puithooneid). Pidula mõisaansambelis on huviväärsed härrastemaja (arvatavasti 18. saj. keskpaigast, juurdeehitis 19. saj. algusest) ja korrapärase planeeringuga park (looduskaitse all); mõisaaias paiknevat madalat ringvalli seostatakse muinaslinnusega (Pidula maalinn, I aastatuhande I pool). Umbes 2000 aastat tagasi oli Pidula Loode – Saaremaa tähtsamaid asustatud paiku, sealt on teada ligi paarkümmend varasesse ja

⁵ Aado Haandi "Selgase küla ajalugu" käsikiri 1990

vanemasse rauaaega kuuluvat kivikalmet ning Pidula ja Abula muistsed põllud. – Pidula mõis (Piddul) rajati 16. saj. lõpus samanimelise küla asemele.⁷

Saaremaa ühel kasutatavamal turismiteel, Kihelkonnalt 11 km Mustjala poole, püüab pilku kõrge kivikatuselgi lihtsailmeline kivihoone – Pidula mõisa härrastemaja. Läbimõeldud proportsioonide ja maitsekate detailide tõttu hindavad kunstiajaloolased seda Eesti ühe kauneima barokse mõisamajana. On arvatud, et hoone pärineb 18. sajandi keskpaigast, juurdeehitus tagaküljel 19. saj. algupoolelt. Ehitist kaunistavad räästaalune kitsas karniis, tahatud dolomiitplokkidest nurgad, madal kahe sambaga portikus sissepääsu ees, ühes ruumis säilinud laemaalingute fragmendid.⁸ Nüüd seisab see 90-ndate alguses peale ehitatud katusega ja laguneb. Restaureerimine on järjekordselt lõpetatud. Kuni mõisate võõrandamiseni 1919. aastal kuulus Pidula mõis von Tollide suguvõsale.

Arhitektuurimälestisena kaitstava endise Pidula mõisahoonel (kool asus siin aastail 1922 – 1970) ees avati 1987. a. mälestuskivi tekstiga: “Siin, Pidula algkoolis töötas aastatel 1924 – 1940 koolijuhatajana aktiivne ühiskonnategelane Jakob Jüri p. Laul”. J. Laul sündis 1899. a. Kihelkonna vallas Kehila külas käsitöölise peres. Juba 17-aastaselt koolmeisteritööd alustanud noormees määrati Pidula kooli juhatajaks-õpetajaks tegelikult juba 1923. a. augustist. J. Laul oli tõeline “maa sool”: laulu- ja muusikamees, näitejuht ja näidendite autor, põllumeeste, masinatarvitajate, maanoorte, tuletõrje- ja karskusseltside ja –ühingute aktivist, tunnustatud rahvaluule-koguja, bibliofiil ja fotograaf. Tema Pidulas sündinud lastest tunneme Venno Lauu konservatooriumi rektori ja koorijuhina. Ta hukati fašistide poolt valekaebuse põhjal 1942. a. Loode tammikus.

Pidula mõisahoonel lisab väärtust sellega samaaegne barokse regulaarse planeeringuga park. Ristuvad alleed on orienteeritud omal ajal parun Tolli poolt rajatud paari meetri kõrgusele kunstlikule kõrgendikule, mida ümbritsevad Pidula maalinna vallid. Pidulat on peetud Saaremaa vanima teadaoleva raviasutuse asukohaks. Nimelt ehtasid ordurüütlid kroonika andmeil 1240. a. paiku hospidali “saare läänerannikule, ühe hea ja paljukülastatava sadama ligidale”. Kohanimi võib tõesti tuleneda sõnast “pidal”, mis laensõnana algselt tähendas nii pidalitõbe kui hospidali.⁹

Pargi loodenurgas asub haruldane pärn – ühelt juurelt 13 haru. Tegemist on ühega vähestest Saaremaa hooldatud mõisaparkidest (hooldaja oli aastaid Heimar Kerkel, nüüd tema poeg Priit Kerkel).

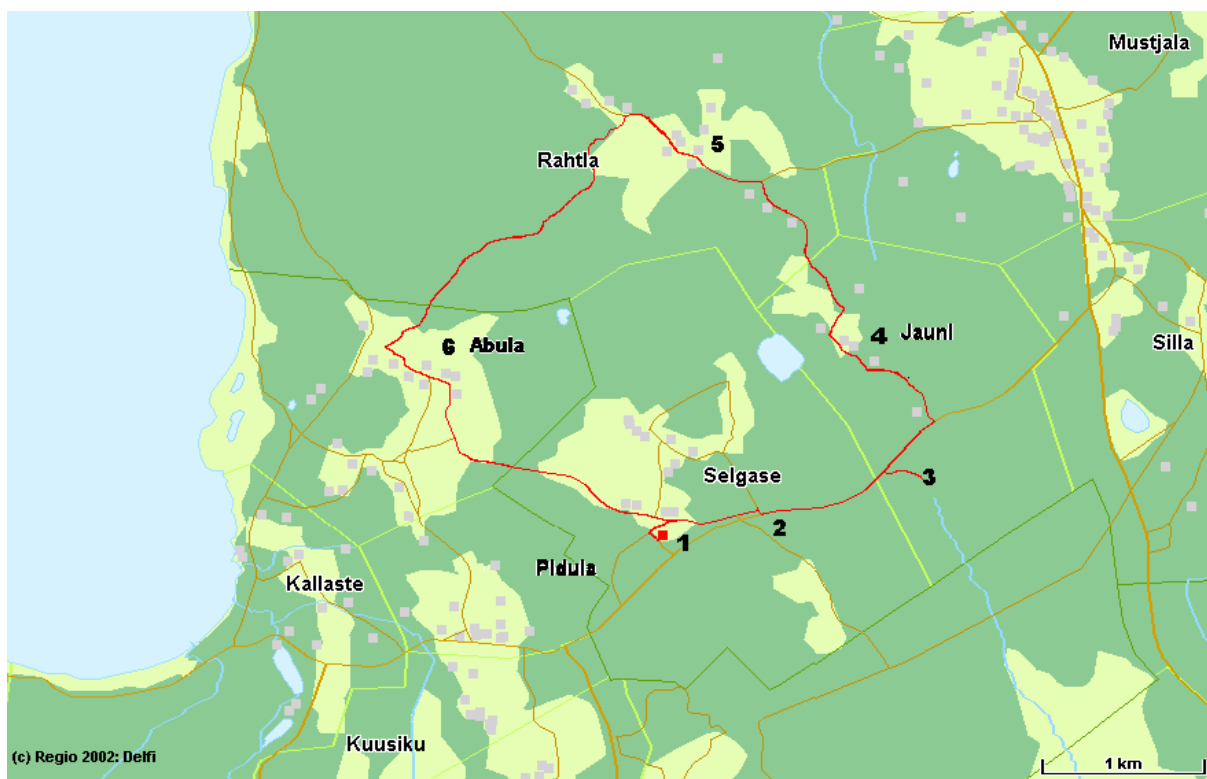
⁶ P. Kohava “Saaremaa metsamajandi järelvalvepiirkonna looduskaitseobjektid” seletuskiri II köide Tallinn 1987

⁷ “EE” 7 köide Tallinn Eesti Entsüklopeediakirjastus 1994

⁸ Olavi Pesti, Külli Rikas “Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised”, Tallinn “Olion” 1991

⁹ Olavi Pesti, Külli Rikas “Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised”, Tallinn “Olion” 1991

**1 SELGASE – 2 KIVIKALMED – 3 KALJA KURISU – 4 JAUNI – 5
RAHTLA – 6 ABULA – 1 SELGASE RING**

Pikkus: 21 km

Selle matkaraja läbija tutvub Saaremaa ühe vanima asustusalaaga. Teele jäävad Kalja kurisud, Selgase, Jauni, Rahtla ja Abula külad. Matkaja näeb ka muistsete kivikalmete asupaiku. Sellel rajal matkaja võib leida mitmeid erinevaid metsamarju, nagu muulukas ja põldmari ja ka metsmaasikas, mida kasvab siin väga rohkesti.

SELGASE KÜLA ASUSTUSAJALOOST.

Kord maganud Saaremaa vägilane Suur Tõll Jäärapeksu mäel, Magamisasendi järgi saanud nime kaks küla: selja poole jäänud Selgase, abude poole Abula. Nii pajatab muistend. Küla nime päritolul on ka teine seletus. Selgase tähendab seljakut, kõrgemat paika, seda liivaluidete järgi, mis algavad küla lähedalt ja jätkuvad Karu ja Kõõru suunas. Selle luitestiku kõrgemat osa on rahvas kutsunud Harjaste mägedeks.

Selgase on iidne küla. Vanim asustusjalg on pärit nooremast kiviajast. Selleks on venekujuline kivikirves, mis leitud Ridiga talu põllult paremalt poolt Rahtla külla minevat teed. Pronksiaja lõpult on pärit mõned kivikalmed, mis asuvad Mustjala—Kihelkonna maantee ja Alasele mineva tee ristmiku lähedal. Neist mõnikümmend meetrit ida pool on noorema rauaaja kivikalme, mida rahvasuu Rootsi kuninga hauaks kutsub. 1922.a. tehti selle kalme arheoloogiline kaevamine. Pidula, Abula, Kõõru, Selgase piirkond oli I aastatuhande

lõpul e.m.a. - meie ajaarvamise alguses üks tähtsamaid Loode-Saaremaa asustuskeskusi. Mitu varasemasse ja vanemasse rauaaega kuuluvat kivikalmet asub Pidula ja Selgase küla vahel Vareliku metsas. Samast piirkonnast on välja selgitatud ka ajaarvamise vahetuse aegsed põllud.

Selgase on üks neid paiku, kus levivad kerged mullad, mis primitiivsete maanharimisvahenditega kõige kergemini saaki annavad. Sellest ka põlluharimise ja asustuse pikk traditsioon, Selgasel nagu ka teistes ümbruskonna külates on aga silmatorkavalt suur olnud teiste elatusalade osatähtsus. Need olid tõrva- ja lubjapõletamine, puutööndus. Sellest annavad tunnistust mitmed endiste lubja- ja tõrvaahjude jäänused.

Erinevatel aegadel on Selgasel elanud erinev arv inimesi. Tihti on küla tühjenenud sõja ja katku tagajärjel.

1572 loodi Selgase mõis. Nimelt läänistas hertsog Magnus 1572.a. Diedrich von Essenile meeslääniõiguse järgi Pidula vakusest Selgase (saksa keeles kirjutatud ka Selliel, Selli, Zellie) külast 3 tühja adramaad ja kaks üksjalga ning Abula vakusest Rahtla (Rachtel) külast 1 üksjala, millistest maadest kujuneski Selgase mõis. 1690.a. tagastati Selgase, kuid taastati Essenitele 1730.a. 1737. aastal müüs Diedrich von Essen Selgase mõisa maanõunik Mathias Chr. Stakelbergile, kes ühendas ostu Pidula mõisaga. Pidula mõis ja sellega koos endise Selgase mõisa maad läksid, abielusidemetete tõttu 1787.a. Tollidele. Essenid loevad Selgaset oma algkoduks. 10. augustil 2002 pannakse endise Essenite mõisa õuele mälestuskivi.

1860. aastate lõpul, eriti pärast 1868.a. viljaikaldust lisandus Selgase küla traditsioonilistele tegevusaladele veel üks - suvine töөлkäimine mandri mõisates. Peamiseks tööks sai kraavikaevamine. See tegevusala püsis ka 20. saj. algul. Talude päriseksostmine algas 19. saj. 70. aastatel Mustjala riigimõisa maadel ja lõppes 20. saj. algul Pidula mõisale kuuluvate maadega. Kohtade päriseksostmise järgset aega kuni 30. aastate lõpuni võib pidada Selgase küla hiilgeajaks. Elati küll suhteliselt vaeselt ja lisa tuli teenida ka kodust kaugemal, ometi oli külas 28 suitsu, kõigil oma katus pea kohal ja tühja kõhtu ei kannatanud keegi. Need pered olid järgmised: kaks Võismat, Alase, Välja, kaks Kaldat, Värava, Peetri, Kaigu, Mihkli, Saadu Paadegu, Männigu, Jaagu, Liuma, Riina, Juhani, Kopli, Adri, Alliga, Jurna, Ridiga, Lepa, Toompuu, Kõnnu, Metsa, Allivare, Miiligu. Talude kruntimine toimus Selgasel 30. aastate keskpaiku. Enne sõda töötas Selgasel ka lauavabrik, mis oli tol ajal Mustjala valla ainus tööstusettevõte. Sõjajärgsel ajal on Selgasel hulk aastaid dolomiiti murtud. Paraku on endised karjäärid jäänud tõeliseks kuumaastikuks.[enimksutatav suveniirikivi]

Kuni 1646. aastani kuulus Selgase Kihelkonna kirikukihelkonda. Nimetatud aastal sai Mustjala oma pastori ja muutus iseseisvaks kirikukihelkonnaks, mille koosseisu läks ka Selgase küla.. Kihelkondade piir läks Mustjala - Kihelkonna maanteelt piki Abula külla minevat teed. Hiljem, mõisavaldade moodustamise järel, ehitati ristmikule ka värav, mida sihiväravaks kutsuti. Sihiväravast Pidula poole jäänud ja rajatiselt ka nime saanud Värava talu kuulus Kihelkonna, ülejäänud küla Mustjala kiriku koguduse juurde.

Kui 1784.a. patendi alusel loodi külakoolid, siis tehti üks neist ka Selgasele. Mis aastal kool loodi, pole täpselt teadagi ent 1817. a. õppisid Selgase külakoolis Selgase ja Jauni lapsed ning koolmeistriks oli Jurna Mats. 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul õppisid Selgase lapsed Maeva külakoolis. 1923.a. alustas tööd 4- klassiline Pidula algkool, mis hiljem muudeti 6-klassiliseks. Maeva kool jäi selle avamisega seisma ja Selgase lapsed hakkasid koolis käima Pidulas.

Selgase külast on üles kirjutatud ka kenake hulk rahvaluulet. Peeter Süda on kirja pannud Kõnnu Kaarli nooriku Mari hukkamise ja Reo Risu tekkeloo. Pulmakombeid ja laule on üles kirjutatud Jaagult pärit Reet Nõmmelt. Terve Mustjala kihelkonna tuntumaid rahvalaulikuid on olnud Rahtla külas sündinud, 1858. a. Selgase Peetri Taavitiga abiellunud Reet Kaju. Tema pojatütar Leen Peru, samuti tuntud laulik, on oma vanaema meenutanud: "Ta laulas palju laule. Meil naised kedrasid peaaegu iga õhta tule otsa all ja laulasid. Siis tulid Pidula Toll ja Kõnnu Sass [endised Pidula ja Kõnnu mõisnikud] sinna sisse kuulama ja laule kirjutama. Vanad naised laulsid ja saksad käisid sageli seal kuulamas." 70. aastate lõpus on hulk murdesõnu ja -väljendeid üles kirjutatud Väravalt Alviine Haandilt.

Sõjajärgsel ajal on küla elanikkond pidevalt vähenenud ja vananenud, eriti intensiivselt 60.-70. aastatest alates.¹⁰

Praegu elatakse aastaringselt vaid neljas peres, püsielanikke on kaheksa, suvine elnaike arv on hoopis suurem.

KIVIKALMED (*leidub mitmel pool, esimesed 1,1 km*)

Pidula, Abula, Selgase ümbrus on Saaremaa muistne asustuskeskus, nagu väidab "Eesti esiajalugu". "Saaremaa paistab varasel rauaajal olnud tunduvalt tihedamini asustatud kui pronksiajal. Peamised asustuskeskused on paiknenud saare lääne-, kesk- ja kaguosas: tol ajal arvatavasti alles omaette saare moodustanud Sõrve lõunaosas, Tagamõisa poolsaarel ja Lümanda, Loona, Pidula—Abula, Käärma, Valjala, Laimjala Kahutsi, Tagavere ja Kahtla

---

¹⁰ Aado Haandi "Selgase küla ajalugu" käsikiri 1990

ümbruses, kus esineb võrdlemisi arvukalt varase rauaaja kalmeid, kultusekive ja vanade põldude jäänuseid.¹¹

KALJA KURISU (2,4 km)

Kalja jõgi saab alguse Karujärvest. Kalja jõgi kogub vett nõost niitudega; nende vete äravoolu takistab Selgase—Silla luitevallide rida. Kurisu ise on mõõtudelt suurim: see on kaarjas orund 70—80 m läbimõõdus järskude 3—4 m kõrguste veerudega, mis kagus avatud niidule, kuna läände jätkub umbse sätkoruna. Orundi põhjas lookleb kitsas kivine ja kruusane ojasäng, mis hargneb ja lõpeb orundi servis üksikuisse pugemeisse. Suuremad pugemed on lehtrikujulised, paar meetrit sügavad ja pealt ligi 10 m läbimõõdus.

Siin neelduv vesi tõuseb Hiieniidi allikas umbes paar km põhja pool Jauni soos, kust algab Vesiku oja, mis läbib Lina, Kivi, Kooru ja Kaanda järve ja suubub merre Kaanda talu juures Merise rannas. Andmete järgi purskavat kevadise suurvee ajal tõusmete kohal vesi paar jalga üle ümbruse.¹²

JAUNI KÜLA (u 3,5 km)

Selgasest noorem ja väiksem küla. Siin on olnud kaheksa talu: Liiva, Matsi, Peetri, Anni, Reinu, Launiidi, Naklase ja Siplase. Praegu elatakse aastaringselt kolmes talus. Pärimuse järgi saanud küla nime sellest, et esimene asukas, kes arvatavasti tuli Selgaselt, hakkas enesele sooservale talu rajama. Tema tegevust peeti üsna mõttetuks ja öeldi: “Mis sa jaunad?” See ütlemine tähendab, et mis sa tühja tööd teed. Perekonnanime Jaun kandsid Anni talu varasemad asukad. 1969 aastal valmis Jaunis lehmalaud 100-pealisele karjale. See kuulus Mustjala kolhoosile, hilem Mustjala ühistule. 1992 aastal hävis see tulekahjus.¹³

RAHTLA KÜLA (u 6 km)

Praeguse seisuga elatakse Rahtlas 4 talus aastaringselt ja 5 talus suviselt.¹⁴

Eesti Vabariigi ajal oli Rahtlas 32 “suitsu”: Vesigu, Pallametsa. Kooli, Nõmme, Reinu. Andruse, Anni, Mäe, Sillaaugu, Männiku, Saueaugu. Ärmu, Tartsu, Simmu, Peru, Peetsi, Tola, Tammiku, Tossi, Ennu, Arade, Kadariku, Portsiku, Nurga, Värsiniidi, Kooru, Kalasma. Metsa, Oja, Kuusiku, Saadu. Maeva. Miiliaugult Merise poole jääv külaosa kandis “Siidilinna” nime, Abula poole jäi “Kurdiküla” (kurt — käbi). “Salme sillalt” s. t. Reinu ja Andruse vaheliselt platsilt Männikule viiva tee aarde jäi Lutsu ots. Ilmselt Anni karjamaal olevates ojaades leiduvate kalapoegade tõttu.

Veel 1923. aastal said lapsed kooliharidust Maeva koolimajas. õpetajaks Jüri Erlach ehk “vana Juri”. Veidi enne oli kool kadunud Annimäelt. Aastad 1940 — 1945 muutsid küla

¹¹ L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson “Eesti esiajalugu”, Tallinn “Eesti Raamat” 1982

¹² A. Luha “Saaremaa maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus” Tartu 1939

¹³ Alviine Haandi intervjuu 12. jaanuar 2002

ilmet ja koosseisu tunduvalt. 1949. aasta küüditamine aga möödus Rahtlas valutult. Ainult Anni Mihkel tehti kulakuks. Küüditamise loomulik jätk oli “suure rõõmu ja vabatahtlikkusega” kolhoosi astumine.

Jauni ja Rahtla külast tehti kolhoos nimega “Õnne Tee”. Simmu Antsu ettepanekut panna pisikesele nimeks “Üürike” ei võetud tõsiselt. Kolhoosi esimeheks pandi Reinu Kolla ehk kirjade järgi Nikolai Vinter, kelle sobivuse määras parteipilet. Kolhoos jagati lülideks. Rahtlasse sai neid kolm. Lülivanemateks said Mäe Viini — I lüli, Peru Ridik — II lüli ja Tola Ridik — III lüli, ehk ristinimedega Elvine Sepp. Irodion Kaju ja Reedik Luud. Kolhoosil sai Rahtlas olema 2 lehmafarmi. Nendeks käsutati Peru ja Ärmu rehalaid. Esimeses olid talitajateks Peru Liide ja Anni Mare. teises Armu Ida ja Leen. Ida oli ka farmijuhataja. Kummaski farmis oli 10 — 12 lehma. Seafarmi moodustas üksainus emis, mis oli Ärmu Leenu kasvatatud ja kaks Tagamõisa meeste käest ostetud pörsast. Hobused paigutati Andruse, Simmu ja Tossi tallidesse, tallipoisteks Andruse Ridik, Peetsi Taali ja Tossi Liisa.

Hiljem liideti “Õnne Tee” veel Selgase Kaljumäega, siis veel Alevi—Vanakubja—Silla “Oktoobri Võiduga”. Viimane jäi ka ühendatud kolhoosi nimeks.

Nimed on kõnekad, ainult et elust ei paistnud ei võitu ega õnne. Saamata palka ja tahtes end riidesse panna lahkusid noored pisitasa kolhoosist.

Elu aga tahtis elamist, töö tegemist. Tööd tehti nüüd koos. läbisegi nääklemise ja naljaga. Igal sügisel leiti aega maha pidada üks lõikuspidu ehk Rahtla jooming, mis siis ei omanud sugugi halba kõla. Tehti õlut, tuldi kokku ühte tallu, naised pakkusid ringi võileibu, oli isetegevusetekandeid noortelt-lastelt ja omaloomingulisi estraadi-lugusid vanematelt. Tantsiti, lauldi, tehti ringmängu. Sageli sündisid nendeks ja ka muudeks puhkudeks vemmälvärsid, millesse oli Rahtlale omase vaimukusega pandud selle elu koomika ja absurd. Sündis kaasaegene rahvalooming, mis vääricks täielikku kokkukogumist.¹⁵

ABULA KÜLA (*u. 13 km*)

Pika asustusajalooga põlisküla. Esimese Eesti vabariigi ajal oli suur küla 52 suitsuga. Külal oli oma laul – külalauliku Kooli Aadu sõnadega ja kõigil peredel sama lauliku pandud “sõimunimed”. Oli külameeste kalasadam, võrgukuuridega. Oli ka suur, juba tsaariajal ehitatud sadam, mis võttis vastu ka suuri merelaevu. Rannas oli endise valgekaartlase Minkovi poolt 1920. a. rajatud saevabrik, mis andis head teenistust (eriti laevade laadimisel suveperioodil) nii Abula kui ka teiste külade inimestele.

---

¹⁴ Helve Õnnis, intervjuu 01.mai 2002

¹⁵ H. Õnnis “Rahtla küla II kokkutulek” käsikiri 1990

Abula igast perest oli keegi Ameerikasse läinud. Tagasitulnud ostsid maad või tegid saadud rahaga talusid korda. Huvitavate inimeste, huvitava ajaloo ja suure vabadusastmega küla. Sõja lõpul lahkusid paljud külaelanikud välismaale.¹⁶

Onni rannas Abula külas sadama lähedal oli laevaehitusplats, kus valmisid 2- ja 3-mastilised purjekad, viimane neist veel 1950. aastal¹⁷

Abulas on sündinud pedagoog ja kirjanik Endla Tegova (Uietoa Endla) ja kauaaegne Tartu ülikooli õigusteaduskonna dekaan, mereõiguse spetsialist Aabner Uustal (Raavi Aabi), ennesõjaaegse Eesti Vabariigi Relvavalati ülem Jaan Haandi (Mäe Jaan)

---

¹⁶ Eerika salundi "Abula Loodus õpperada" käsikirjaline materjal Mustjalas, 20. jaanuaril 2001

¹⁷ Miron Haandi intervjuu 28. 08 2001

**1 SELGASE – 2 KARUJÄRVE SÕJAVÄEBAAS (DEJEVO) – 3
 KARUJÄRV – 4 SUURE TÕLLU KERISEKIVI – 5 KUREMETSA – 6
 ODALÄTSI ALLIKAD – 7 PIDULA KALAKASVANDUS – 8 PIDULA
 MÕIS JA PARK – 9 ABULA – 1 SELGASE RING**

(c) Regio 2002: Delfi
 Pikkus 24,5 km

Sellel rajal matkaja läbib endise Karujärve sõjaväebaasi, saab käia Karujärves ujumas, näeb suurt rändrahnud, mille nimi on Suure Tõllu Kerisekivi, läbib muistsete põldude asupaiga, näeb tuntud Odalätsi allikaid, saab käia Pidula kalakasvatuse forelle püüdmas ja näeb ka Pidula, Abula ning Selgase külaelu.

Selle matkaraja läbija saab aimu sellest, kui rikkalik ja mitmekesine on Saaremaa loodus. Karujärve metsad tuntud seenemetsad. Korjatakse ka müügiks. Põhiliselt korjatakse harilikku kukeseent (*Cantharellus cibarius*¹⁸), aga leidub ka männi-kivipuravikke (*Boletus*

¹⁸ Vello Liiv "40 Saaremaa seent" voldik Kuressaare 2001

*pinophilus*¹⁹) ja suuri sirmikuid (*Macrolepiota procera*²⁰). Karujärve metsad on rikkalikud ka pohlade ja mustikate poolest.

SELGASE KÜLA ASUSTUSAJALOOST.

Kord maganud Saaremaa vägilane Suur Tõll Jäärapeksu mäel, Magamisasendi järgi saanud nime kaks küla: selja poole jäänud Selgase, abude poole Abula. Nii pajatab muistend. Küla nime päritolul on ka teine seletus. Selgase tähendab seljakut, kõrgemat paika, seda liivaluidete järgi, mis algavad küla lähedalt ja jätkuvad Karu ja Kõõru suunas. Selle luitestiku kõrgemat osa on rahvas kutsunud Harjaste mägedeks.

Selgase on iidne küla. Vanim asustusjalg on pärit nooremast kiviajast. Selleks on venekujuline kivikirves, mis leitud Ridiga talu põllult paremalt poolt Rahtla külla minevat teed. Pronksiaja lõpult on pärit mõned kivikalmed, mis asuvad Mustjala—Kihelkonna maantee ja Alasele mineva tee ristmiku lähedal. Neist mõnikümmend meetrit ida pool on noorema rauaaja kivikalme, mida rahvasuu Rootsi kuninga hauaks kutsub. 1922.a. tehti selle kalme arheoloogiline kaevamine. Pidula, Abula, Kõõru, Selgase piirkond oli I aastatuhande lõpul e.m.a. - meie ajaarvamise alguses üks tähtsamaid Loode-Saaremaa asustuskeskusi. Mitu varasesse ja vanemasse rauaega kuuluvat kivikalmet asub Pidula ja Selgase küla vahel Vareliku metsas. Samast piirkonnast on välja selgitatud ka ajaarvamise vahetuse aegsed põllud.

Selgase on üks neid paiku, kus levivad kerged mullad, mis primitiivsete maanharimisvahenditega kõige kergemini saaki annavad. Sellest ka põlluharimise ja asustuse pikk traditsioon, Selgasel nagu ka teistes ümbruskonna külades on aga silmatorkavalt suur olnud teiste elatusalade osatähtsus. Need olid tõrva- ja lubjapõletamine, puutööndus. Sellest annavad tunnistust mitmed endiste lubja- ja tõrvaahjude jäänused.

Erinevatel aegadel on Selgasel elanud erinev arv inimesi. Tihti on küla tühjenenud sõja ja katku tagajärjel.

1572 loodi Selgase mõis. Nimelt läänistas hertsog Magnus 1572.a. Diedrich von Essenile meeslääniõiguse järgi Pidula vakusest Selgase (saksa keeles kirjutatud ka Selliel, Selli, Zellie) külast 3 tühja adramaad ja kaks üksjalga ning Abula vakusest Rahtla (Rachtel) külast 1 üksjala, millistest maadest kujuneski Selgase mõis. 1690.a. tagastati Selgase, kuid taastati Essenitele 1730.a. 1737. aastal müüs Diedrich von Essen Selgase mõisa maanõunik Mathias Chr. Stakelbergile, kes ühendas ostu Pidula mõisaga. Pidula mõis Ja sellega koos endise Selgase mõisa maad läksid, abielusidemete tõttu 1787.a. Tollidele. Essenid loevad

---

¹⁹ Vello Liiv "40 Saaremaa seent" voldik Kuressaare 2001

²⁰ Vello Liiv "40 Saaremaa seent" voldik Kuressaare 2001

Selgaset oma algkoduks. 10. augustil 2002 pannakse endise Essenite mõisa õuele mälestuskivi.

1860. aastate lõpul, eriti pärast 1868.a. viljaikaldust lisandus Selgase küla traditsioonilistele tegevusaladele veel üks - suvine töөлkäimine mandri mõisates. Peamiseks tööks sai kraavikaevamine. See tegevusala püsis ka 20. saj. algul. Talude päriseksostmine algas 19. saj. 70. aastatel Mustjala riigimõisa maadel ja lõppes 20. saj. algul Pidula mõisale kuuluvate maadega. Kohtade päriseksostmise järgset aega kuni 30. aastate lõpuni võib pidada Selgase küla hiilgeajaks. Elati küll suhteliselt vaeselt ja lisa tuli teenida ka kodust kaugemal, ometi oli külas 28 suitsu, kõigil oma katus pea kohal ja tühja kõhtu ei kannatanud keegi. Need pered olid järgmised: kaks Võismat, Alase, Välja, kaks Kaldat, Värava, Peetri, Kaigu, Mihkli, Saadu Paadegu, Männigu, Jaagu, Liuma, Riina, Juhani, Kopli, Adri, Alliga, Jurna, Ridiga, Lepa, Toompuu, Kõnnu, Metsa, Allivare, Miiligu. Talude kruntimine toimus Selgasel 30. aastate keskpaiku. Enne sõda töötas Selgasel ka lauavabrik, mis oli tol ajal Mustjala valla ainus tööstusettevõte. Sõjajärgsel ajal on Selgasel hulk aastaid dolomiiti murtud. Paraku on endised karjäärid jäänud tõeliseks kuumaastikuks.[enimksutatav suveniirikivi]

Kuni 1646. aastani kuulus Selgase Kihelkonna kirikukihelkonda. Nimetatud aastal sai Mustjala oma pastori ja muutus iseseisvaks kirikukihelkonnaks, mille koosseisu läks ka Selgase küla [mõisa valdade moodustamisega]. Kihelkondade piir läks Mustjala - Kihelkonna maanteelt piki Abula külla minevat teed. Hiljem ehitati ristmikule ka värav, mida sihiväravaks kutsuti. Sihiväravast Pidula poole jäänud ja rajatiselt ka nime saanud Värava kuulus Kihelkonna, ülejäänud küla Mustjala kiriku koguduse juurde.

Kui 1784.a. patendi alusel loodi külakoolid, siis tehti üks neist ka Selgasele. Mis aastal kool loodi, pole täpselt teadagi ent 1817. a. õppisid Selgase külakoolis Selgase ja Jauni lapsed ning koolmeistriks oli Jurna Mats. 19. saj. lõpul ja 20. saj. algul õppisid Selgase lapsed Maeva külakoolis. 1923.a. alustas tööd 4- klassiline Pidula algkool, mis hiljem muudeti 6-klassiliseks. Maeva kool jäi selle avamisega seisma ja Selgase lapsed hakkasid koolis käima Pidulas.

Selgase külast on üles kirjutatud ka kenake hulk rahvaluulet. Peeter Süda on kirja pannud Kõnnu Kaarli nooriku Mari hukkamise ja Reo Risu tekkeloo. Pulmakombeid ja laule on üles kirjutatud Jaagult pärit Reet Nõmmelt. Terve Mustjala kihelkonna tuntumaid rahvalaulikuid on olnud Rahtla külas sündinud, 1858. a. Selgase Peetri Taavitiga abiellunud Reet Kaju. Tema pojatütar Leen Peru, samuti tuntud laulik, on oma vanaema meenutanud: "Ta laulas palju laule. Meil naised kedrasid peaaegu iga õhta tule otsa all ja laulasid. Siis tulid Pidula Toll ja Kõnnu Sass [endised Pidula ja Kõnnu mõisnikud] sinna sisse kuulama ja laule

kirjutama. Vanad naised laulsid ja saksad käisid sageli seal kuulamas." 70. aastate lõpus on hulk murdesõnu ja -väljendeid üles kirjutatud Väravalt Alviine Haandilt.

Sõjajärgsel ajal on küla elanikkond pidevalt vähenenud ja vananenud, eriti intensiivselt 60.-70. aastatest alates.²¹

Praegu elatakse aastaringsest vaid neljas peres, püsielanikke on kaheksa, suvine elnaike arv on hoopis suurem.

KARUJÄRVE SÕJAVÄEBAAS (u. 3 km)

Pindalalt üks Eesti suuremaid raketibaase - Dejevo - asus Saaremaal Karujärvest põhjas. 1993. a. tehtud inventeerimise põhjal leiti raketibaasi territooriumilt 130 reostuskollet, s.h. nafta-produktidega reostunud pinnast üle 200 m³ 380 m²-, 510 t vanametalli 14 kõhas, 12,5 t õli- ja kütusejätmeid, 830 t olme- ja orgaanilisi jätmeid. 250 t mineraalseid ehitusjätmeid ja 42 t puidu-jätmeid. Õnneks ei leitud 1994. a uuringutel raketide tankimiskohast ega mujalt samiinireostust. Melanzireostuse jälgi (ammooniumi- ja nitritiioonid) leiti kuni 0,3 m paksusest pinnase ülakihist. Kütusereostuse ulatust täpsustati 1996. a. kogu Saaremaa õhukaitseväeosi haaranud uuringutega. Saastunud pinnase kogumahtu kütusehoidlas hinnati 75 m² suurusel alal 150 m³-le.

Esimesed saneerimistööd Dejevo raketibaasis toimusid juba 1993. a., mil

Endine raketipunker. Nüüd on see tehtud söögikohaks ja niisama peatuspaigaks. Foto: T. Haandi (3,3 km)

koristati kokku suurem osa vanametallist ja muust prahist. Vanametall viidi utiili, muu praht prügimäele, samuti viidi prügimäele osa kütusega reostunud pinnast. 1998. a. likvideeriti kütusehoidla maa-alused mahutid, millest kolm oli 25 m³ ja üks 4 m³ mahuga. Eelnevalt mahutid tühjendati ja pesti puhtaks.

Karujärve baaside ehitamise töödejuhataja oli Wilhelm Aleksei Joa (töötas 1.6. 1940 – 27.1. 1941). Tööandjaks oli riigi ehitusettevõtte "Ehitaja"²²

Parim, mida fantaasia praeguses olukorras välja oskab mõelda, on "õpperada" eksootikajanustele turistidele, kes iga hinna eest midagi Nõukogude armee aegadest näha ihkavad, Jalutad läbi küla, näitad tihedalt paiknevaid maju, kokkuklopsitud kuurikesi,

²¹ Aado Haandi "Selgase küla ajalugu" käsikiri 1990

²² W. A. Joa, käsikiri 1995

Karujärve sōjaväebaasi vana saun. Foto:
T. Haandi

salapäraseid üksikelemente aedades ja aegade ääres, raudlatte ja autokabiine ning –keresid, kaitsevärvi katteriideid ja sodihunnikuid, mis lahkudes majade ümbrusse on jäetud.²³

KARUJÄRVE KÜLA (u. 6 km)

Küla tekkis 2 Karu talu maadele pärast Nõukogude Liidu sōjaväebaasi rajamist 1939 aastal. Asub Karujärve põhjakaldal; 1979 oli seal 217 elanikku. Seal oli 1987 trikootažitootmiskoondise “Marat” tootmisjaoskond (aastast 1973). Küla rajati põhiliselt pärast II maailmasõda ja nimetati Nõukogude Liidu kangelase V. Dejevi auks Dejevoks.²⁴ Ehituslikult tüüpilises vene külas elasid vaid Nõukogude armee ohvitserid oma peredega.

KARUJÄRV (6,5 km)

Rahvamuistendi järgi saanud Karujärv oma nime sellest, et sellel kohal tülitsenud 7 karu. Nende lahutamiseks lasknud Jumal nii kõvasti vihma sadada, et tekkinud järv. Karud läinud ära, igapäev ise suunas, mistõttu järv on 7-sopiline.²⁵

Karujärv. Foto: T. Haandi

Teine muistend pajatab järgmist. Ühel kevadisel päeval tulivad saadikud õhtu-põhja poolt Saaremaa rannast Tõlluste ja tõivad sõnumid, et Vanapoiss sest ajast hirmsat viha täis olla, kui ta Sõrvemaad tahtis ära hukata, kust Suur-Tõll teda mesilastega otse vastu põhjatuult saatis. Seda ei või Vanapoiss mitte ära unustada ega andeks anda, vaevata hrmsasti põhja pool Saare randas rahvast ja ähvardada suurt õnnetust Saaremaa rahva peale saata. Ta olla omad kurjad nõud ähvardades Aandi Hansule teada annud, kus ta oma kurjad nõud nõnda avaldanud. Tal, Vanapoissil, olla nõu Saaremaa rahvast ja nende kangelast igavesti hukka saata, et aga Suur-Tõll väga raske olla ja et see suur veuvooril kulu teeb teda vedada, sellepärast olla ta nõuks võtnud Saaremaa Suure-Tõllu ja rahva tarvis uut põrgut ehitada. Põrguplatsiks olla ta Kärila kirikkonnast Karujärve valitsenud, mis aga enne kuivaks peab tehtud saama, sest et tuli ja vesi ei pea ka põrguski hästi kokku leppima. Seda tööd olla

²³ Heli Salong, Meie Maa 27.-30. mai 1994

²⁴ “ENE” 2 köide Tallinn kirjastus “Valgus” 1987

²⁵ <http://www.evp.ee/saaremaa.htm>. Lehte külastatud 01. mai 2002

Vanapoiss ette võtnud ja Teesu rannast rada tampima hakanud jõe tarvis, mida mööda Karujärve vesi peab meresse jooksuma.

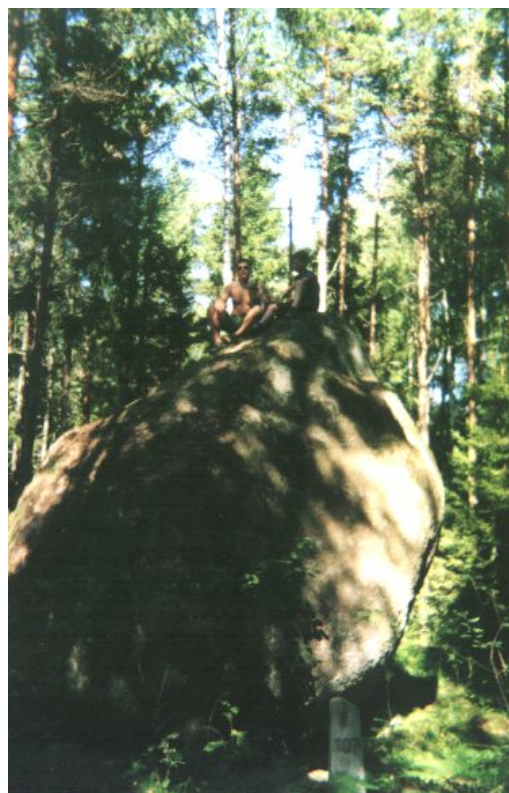
Seda paika, kus Vanapoiss Karujärve veele teed hakkas tegema, hüütakse tänapäevani Teesu rand, õieti peaks olema “Vee-tee-suu rand”.²⁶

Karujärv on Saaremaa vanim järv ja tekkis umbes 8000 a. tagasi, pindala on umbes 330 ha ja suurim sügavus 6 m. Järve lõunapoolses osas on kaldad madalad ja mudased, põhjaosas kohati kõrged, kruusased ja liivased. Järvepõhi on enamasti liivane. Karujärves on viis saart. Järv on looduskaitse all. Järve kaldal asub "Karujärve Kämping", kus on välikohvik, spordiväljakud ja üüritakse vesijalgrattaid.²⁷

Väga liigestatud kaldajoonega ning ilus rohekate saartega järv, mille tõttu on nimetatud ka “Saaremaa Pühajärveks”. Saari on viis: Suursaar (Kandlesaar), millel kasvab ka puid, Oinasaar (Ainsaar), Väikesaar, Linderahu, Kivirahu. Metsaga kaetud endine Kuumi ehk Sarapiku saar on nüüd muutunud poolsaareks. Mainitav on veel Järve nina idas, lahtedest aga Karu lõugas järve põhjaosas ning Saatualune lõunas. Kaldad on enamasti lausad, põhja pool kohati ka kõrged, kruusased ja liivased; ainult lõunas on kaldad madalad ja mudased.²⁸

SUURE TÕLLU KERISEKIVI (9,6 km)

Tõll olnud suur puhtusearmastaja ja tahtnud pärast raskeid rassimisi ja pikki rännakuid kõvasti vihelda. Selleks aga tuli saun ehitada. Sauna raius muidugi peremees ise, kuid selline väike asi nagu kerisekivide kohalekandmine jäi naise hooleks. Korjaski siis Piret kogu Saaremaalt sobilikke kive ja kandis need süles kokku. Ehitis pidi olema mehe mõõtudele vastav ja kerisekividki selleväärilised. Vahel aga sattus Pireti põlle ka mõni pisut suurem kivi. Võib-olla oli see kerisele just paras, kuid ega see esimene põlletäis polnud ja põllepaelad lihtsalt ei pidanud nende koormate raskusele vastu ja kivi pudenes maha, vahest riivas varvastki. Nii ta siia metsa alla vedelema jäigi, sest nii eriline ta ju ka ei ole, et pärast põllepaelte parandamist talle järele oleks pidanud tulema. Ehk

Suure Tõllu kerisekivi. Foto: A. Haandi

²⁶ “Muistendid Suurest Tõllust ja teistest” Tallinn 1953

²⁷ <http://www.evp.ee/saaremaa.htm>. Lehte külastatud 01. mai 2002

²⁸ “Eesti järved” Tallinn 1989

oli Piretil tulitava varba pärast väike vimmgigi tema vastu hinges...

See Suure Tõllu kerisekivina tuntu on suurim kivi Kihelkonna valla territooriumil – kõrgus 4,5 m; pikkus 6,6 m; laius 4,5 m; maht 62 m³.²⁹

ODALÄTSI ALLIKAD (15,3 km)

Muistend pajatab. Suur Tõll peab olema oma kepigaga löend need Odalätsi alligad. Tal on suur oda, selle on maha löönd, sellest saadud need alligad ja Odalätsi küla nimi. Tema on seel oma jalgu puhkand. Oda on need alligad pistand. Need ei jää vähemaks, kogu aeg on ond.

Üks on silmaallikas. Kui inimese silmad on haiged, siis pese selle veega, siis oled kohe terve. Käisime seel. Sel on suur kuhi peel, nii hullusti keeb. Rahvas tarvidas seda vett, see oli arstivesi. Seal on sajad alligad. Ta ajab suure kuhja vett peele. Siis ei ond arsti, olid keik maa-arstid.³⁰

PIDULA KÜLA, MÕIS JA PARK (u. 17 km)

Pidula – küla Kihelkonna vallas, Kihelkonnast 11 km kirdes Mustjala mnt. ääres; 70 elanikku (1989). Tagalahte suubuv alpidula ojal (4 km) asub kalakasvandus (vikerforell) ja vana vesiveski (1809, Saaremaa vanimad puithooneid). Pidula mõisaansamblis on huviväärsed härrastemaja (arvatavasti 18. saj. keskpaigast, juurdeehitis 19. saj. algusest) ja korrapärase planeeringuga park (looduskaitse all); mõisaaias paiknevat madalat ringvalli seostatakse muinaslinnusega (Pidula maalinn, I aastatuhande I pool). Umbes 2000 aastat tagasi oli Pidula Loode – Saaremaa tähtsamaid asustatud paiku, sealt on teada ligi paarkümmend varasesse ja vanemasse rauaaega kuuluvat kivist kalmet ning Pidula ja Abula muistsed põllud. – Pidula mõis (Piddul) rajati 16. saj. lõpus samanimelise küla asemele.³¹

Saaremaa ühel kasutatavamal turismiteel, Kihelkonnalt 11 km Mustjala poole, püüab pilku kõrge kivist katusega lihtsailmeline kivihoone – Pidula mõisa härrastemaja. Lähimõeldud proportsioonide ja maitsekate detailide tõttu hindavad kunstiajaloolased seda Eesti ühe kauneima barokse mõisamajana. On arvatud, et hoone pärineb 18. sajandi keskpaigast, juurdeehitus tagaküljel 19. saj. algupolelt. Ehitist kaunistavad räästaalune kitsas karniis, tahatud dolomiitplokkidest nurgad, madal kahe sambaga portikus sissepääsu ees, ühes ruumis säilinud laemaalingute fragmendid.³² Nüüd seisab see 90-ndate alguses peale ehitatud katusega ja laguneb. Restaureerimine on järjekordselt lõpetatud. Kuni mõisate võõrandamiseni 1919. aastal kuulus Pidula mõis von Tollide suguvõsale.

Arhitektuurimälestisena kaitstava endise Pidula mõisahoonena (kool asus siin aastail 1922 – 1970) ees avati 1987. a. mälestuskivi tekstiga: “Siin, Pidula algkoolis töötas aastatel

²⁹ Tekst Suure Tõllu kerisekivi juures olevalt infoviidalt

³⁰ “Muistendid Suurest Tõllust ja teistest” Tallinn 1953

³¹ “EE” 7 köide Tallinn Eesti Entsüklopeediakirjastus 1994

1924 – 1940 koolijuhatajana aktiivne ühiskonnategelane Jakob Jüri p. Laul”. J. Laul sündis 1899. a. Kihelkonna vallas Kehila külas käsitöölise peres. Juba 17-aastaselt koolmeistritööd alustanud noormees määrati Pidula kooli juhatajaks-õpetajaks tegelikult juba 1923. a. augustist. J. Laul oli tõeline “maa sool”: laulu- ja muusikamees, näitejuht ja näidendite autor, põllumeeste, masinatarvitajate, maanoorte, tuletõrje- ja karskusseltside ja –ühingute aktivist, tunnustatud rahvaluule-koguja, bibliofiil ja fotograaf. Tema Pidulas sündinud lastest tunneme Venno Lauu konservatooriumi rektori ja koorijuhina. Ta hukati fašistide poolt valekaebuse põhjal 1942. a. Loode tammikus.

Pidula mõisahoonete lisab väärtust sellega samaaegne barokse regulaarse planeeringuga park. Ristuvad alleed on orienteeritud omal ajal parun Tolli poolt rajatud paari meetri kõrgusele kunstlikule kõrgendikule, mida ümbritsevad Pidula maalinna vallid. Pidulat on peetud Saaremaa vanima teadaoleva raviasutuse asukohaks. Nimelt ehtasid ordurüütlid kroonika andmeil 1240. a. paiku hospidali “saare läänerannikule, ühe hea ja paljukülastatava sadama ligidale”. Kohanimi võib tõesti tuleneda sõnast “pidal”, mis laensõnana algselt tähendas nii pidalitõbe kui hospidali.³³

Pargi loodenurgas asub haruldane pärn – ühelt juurelt 13 haru. Tegemist on ühega vähestest Saaremaa hooldatud mõisaparkidest (hooldaja oli aastaid Heimar Kerkel, nüüd tema poeg Priit Kerkel).

---

³² Olavi Pesti, Külli Rikas “Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised”, Tallinn “Olion” 1991

³³ Olavi Pesti, Külli Rikas “Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised”, Tallinn “Olion” 1991

Kokkuvõte

Uurimistööd tegema hakates teadsin ma kodukandist oluliselt vähem kui praegu. Karujärve kohta olid mu teadmised natuke paremad, kuna tegin 9. klassis sellest referaadi.

Töö käigus tuli teha välitöid: sõita marsruudid rattaga läbi, mõõta pikkusi ja pildistada.

Probleemseks osutus täpsete kaartide leidmine. Mitmetest läbiproovitud variantidest osutus lõpuks parimaks Regio kaartide internetiversioonid. Neile tuli käepäraste vahenditega marsruudid joonistada.

Tulemus sai just selline nagu ta sai. Ma ise sain materjali otsimise ja neist terviktöö koostamise ning piltide, kaartide ja ka tekstide sisse skanneerimise kogemuse. Olen nüüd hoopis vilunud sellel alal.

Loodetavasti sai kokku ka matkajate poolt kasutatav materjal. Kui hästi või halvasti see vastu võetakse, selgub juba eeloleval suvel.

KASUTATUD KIRJANDUS

1. Olavi Pesti, Külli Rikas "Saaremaa ajaloo- ja kultuurimälestised", Tallinn "Olion" 1991
2. Mari Reitalu "Saaremaa käpalised" voldik Kuressaare 2001
3. Vello Liiv "40 Saaremaa seent" voldik Kuressaare 2001
4. Aado Haandi "Selgase küla ajalugu" käsikiri 1990
5. ENE 2 Tallinn "Valgus" 1987
6. P. Kohava "Saaremaa metsamajandi järelvalvepiirkonna looduskaitseobjektid" seletuskiri II köide Tallinn 1987
7. "EE" 7 köide Tallinn Eesti Entsüklopeediakirjastus 1994
8. L. Jaanits, S. Laul, V. Lõugas, E. Tõnisson "Eesti esiajalugu", Tallinn "Eesti Raamat" 1982
9. A. Luha "Saaremaa maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus" Tartu 1939
10. Helve Õnnis, intervjuu 01.mai 2002
11. Helve Õnnis "Rahtla küla II kokkutulek" käsikiri 1990
12. Eerika Salundi "Abula Loodus õpperada" käsikirjaline materjal Mustjalas, 20. jaanuaril 2001
13. Miron Haandi intervjuu 28. 08 2001
14. W. A. Joa, käsikiri 1995
15. Heli Salong, Meie Maa 27.-30. mai 1994
16. "ENE" 2 köide Tallinn kirjastus "Valgus" 1987
17. <http://www.evp.ee/saaremaa.htm>. Lehte külastatud 01. mai 2002
18. "Muistendid Suurest Tõllust ja teistest" Tallinn 1953
19. "Eesti järved" Tallinn 1989
20. Alviine Haandi intervjuu 12. jaanuar 2002
21. Tekst Suure Tõllu kerisekivi juures olevalt infoviidalt
22. <http://regio.delfi.ee>, lehte külastatud 27. märts 2002

Lisad

Siinkohal toon ära iga matkaraja täpse legendi, kuna kaardid pole nii täpsed. Mõõtmiseks kasutasin jalgratta spidomeetrit.

Selgase küla ring

0,6 km jõudmine väiksesse pae-auku

1,1 km pööre paremale

1,7 km pööre vasakule

1,9 km Suur pae-auk

2,7 km pööre paremale

3,7 km lõpp

Selgase – Jauni – Rahtla – Abula

Alustasime kell 16.52 ja lõpetasime 19.25

1,1 km tee ääres kivikalmed

2,1 km paremale

2,4 km Kalja kurisuud

3,? km vasakule

4,9 km paremale

5,1 km vasakule

6,6 km paremale

8,1 km paremale

12,1 km vasakule

12,7 km paremale õpperada

14,6 km Abula õpperada

15,9 km puhkekoht

16,9 km vasakule

17,1 km otse

17,9 km vasakule

18,0 km vasakule

18,6 km parem

19,0 km Jäärapeksu mägi

20,7 km otse

20,8 km paremale

21,0 km lõpp

Selgase – Pidula – Selgase

0,9 km Paremale (suur tee)

1,5 km paremale (mõis)

2,7 km paremale

3,3 km otse

3,4 km paremale

3,8 km paremale

4,3 km Jäärapeksu mägi

5,9 km otse

6,2 km paremale

6,4 km lõpp

Selgase – Karujärve – Kerisekivi – Odalätsi – Pidula – Selgase

0,9 km üle tee

1,0 km paremale (metsa)

1,6 km vasakule

1,8 km vasakule

2,1 km (prügimägi) otse

2,4 km vasakule

2,5 km paremale

2,7 km paremale (suurem tee)

3,0 km otse

3,3 km punker

4,0 km otse

4,8 km paremale

5,1 km otse

5,9 km (asfalttee) vasakule

6,2 km paremale

6,3 km otse

6,5 km ujumiskoht (sealt tagasi)

6,8 km (asfalt) vasakule

8,8 km otse üle suure tee

9,6 km kerisekivi

9,7 km vasakule (tagasi)

9,8 km paremale

10,4 km vasak (otse tee)
10,7 km otse
11,0 km otse ja siis 55 m pärast paremale
11,6 km vasak (suurem tee)
11,8 km otse
11,9 km otse (tee läheb halvaks)
13,0 km paremale
13,4 km paremale (suur tee)
15,3 km Odalätsi allikad
17,2 km Pidula kalakasvatus
17,6 km vasakule (asfalt)
18,5 km paremale
20,4 km otse
20,5 km paremale
21,3 km vasakule
21,5 km vasakule
21,6 km otse
22,0 km paremale
22,5 km Jäärapeksu mägi
24,1 km otse
24,3 km paremale
24,5 km lõpp